

STANISŁAW WIERZCHOSŁAWSKI

WPLYW TECHNIKI OBSERWACJI NA WYNIKI BADAŃ ANKIETOWYCH (NA PRZYKŁADZIE BADAŃ NAD EFEKTYW- NOŚCIĄ HANDLU)*

Integralną część składową każdego postępowania badawczego stanowi ocena jego wyników, która w przypadku obserwacji okresowej (ciągłej) nakłada na podmiot przeprowadzający badanie szczególne obowiązki. Badacz powinien udzielać sobie odpowiedzi na szereg pytań. Staje się to aktualne zwłaszcza wówczas, gdy wystąpią istotne zmiany w przedmiocie i warunkach badania w stosunku do stanu wejściowego, w którym dokonano założeń metodologicznych, ważących o wyborze metody i techniki obserwacji. Jest to uwarunkowane tym, że przesłanki, które zadecydowały o danym wyborze, okazać się mogą w nowych warunkach fałszywe. Stanowiąc to może poważne źródło powstawania wielu nieprawidłowości w procesie obserwacji, których wielkości błędu w materiale empirycznym nie zawsze będzie można w dostateczny sposób określić i poddać wyeliminowaniu.

Pierwszy etap pięcioletnich badań ankietowych nad efektywnością handlu podjętych przez Katedrę Statystyki WSE w Poznaniu dostarczył wiele cennego materiału dla ekonomicznej oceny efektywności przedsiębiorstw handlowych działających na terenie województw: poznańskiego, bydgoskiego i zielonogórskiego w latach 1953—1957. Okolicznością sprzyjającą z punktu widzenia poznawczego okazał się fakt, że rozpoczęcie badań zbiegło się ze stabilizacją stosunków rynkowych, uzyskaną w wyniku przeprowadzonej regulacji cen i płac (3 I 1953 r.). Stabilizacja ta utrzymuje się w warunkach rynku sprzedawcy. Ulega ona zasadniczym przeobrażeniom w 1956 r., kiedy to zapoczątkowany został proces przechodzenia do rynku nabywcy w nowych warunkach zmian modelowych. Okres do końca 1957 r. okazał się zbyt krótki dla uchwycenia związanych z tym prawidłowości ekonomicznych. W rezultacie wyniki przeprowadzo-

* Niniejszy artykuł stanowi dalszą część opracowania zamieszczonego w „Ruchu Prawniczym, Ekonomicznym i Socjologicznym” 1963, z. 1, pt. *Efektywność przedsiębiorstw handlowych jako przedmiot badań ankietowych*.

nych badań umożliwiły w zasadzie tylko ocenę efektywności przedsiębiorstw w warunkach modelu gospodarki centralistycznej. Zmiany, jakie nastąpiły w stosunkach rynkowych w okresie 1958—1962, powodują, iż wyniki te nie mogą stanowić dostatecznej podstawy dla przejścia do następnego etapu badań. Wymagają one obserwacji uzupełniających i to w takim zakresie czasowym, w którym można by uchwycić podstawowe prawidłowości w kształtowaniu się efektywności usług handlowych.

W tej sytuacji niezbędne okazało się podjęcie retrospektywnych badań ankietowych za okres trzyletni (1961—1963). Dochodzenia te — podobnie jak w pierwszej fazie — powinny posiadać charakter wyczerpujący, celem stworzenia pełnych warunków dla podjęcia badań wdrożeniowych, prowadzonych na różnym stopniu uogólnienia z punktu widzenia terytorialnego zakresu badań. Nie wchodząc bliżej w ocenę koncepcji przeprowadzanych dociekań, które wykraczają poza ramy naszych rozważań, celowe wydaje się zastanowienie nad problemem: w jakim stopniu dotychczasowa metoda obserwacji jest właściwa dla dalszego kontynuowania badań. Udzielenie prawidłowej odpowiedzi na to pytanie wymaga wpierw rozpatrzenia, jak dalece przyjęta metoda spełniła swe funkcje poznawcze w pierwszej fazie obserwacji.

Bez obawy popełnienia zbyt dużej nieścisłości wysunąć można tezę, że każde badanie statystyczne stanowi niepowtarzalny wariant rozwiązań metody i techniki obserwacji. Z tych względów ocena błędów obserwacji wymaga przyjęcia każdorazowo szeregu indywidualnych rozstrzygnięć. Oparte one być powinny na możliwie szerokim spojrzeniu na dany proces badania, ujmującym w sposób kompleksowy całokształt towarzyszących mu warunków. Nie jest bowiem obojętne dla należytej oceny wyników badań, w jaki sposób i w jakich warunkach przebiegał proces potrzebny dla wytworzenia odpowiednich dat statystycznych.

W rozpatrywanym przypadku interesować nas będzie wielkość przypuszczalnego obszaru błędu, wywołanego nieprawidłowościami związanymi z metodą badań, a ściślej, z przyjętą techniką obserwacji. Zmierzać będziemy do ustalenia: w jakim zakresie dokonana w pierwszej fazie badań modyfikacja techniki obserwacji klasycznej ankiety typu „opiniotawczego” okazała się z punktu widzenia celu i przedmiotu badania prawidłowa. Innymi słowy — czy metoda obserwacji typu „faktograficznego” w przyjętym wariacie rozwiązań metody i techniki obserwacji stwarzała rzeczywiście optymalne warunki dla poznania zjawisk i procesów gospodarczych związanych z efektywnością przedsiębiorstw handlowych.

Traktując technikę danej metody obserwacji statystycznej jako określony zespół środków oraz czynności ludzkich, ułożonych w pewien

racjonalny system postępowania badawczego¹, przyjmujemy ją za autonomiczne pole powstawania błędów. Liczne doświadczenia wykazują, że przeważająca większość błędów obserwacji ankietowych powstaje właśnie na tym podłożu, a mimo to fakty te nie wywołują odpowiedniego zainteresowania w literaturze statystycznej. Przyczyn tego stanu rzeczy doszukiwać się należy w powszechnym niedocenianiu współwórczej roli techniki statystycznej w procesie badania statystycznego w ogóle, a badań ankietowych w szczególności. Wypada stwierdzić, że na tym odcinku metodyka badań zjawisk ekonomicznych w stosunku do współcześnie rozwiniętej techniki obserwacji socjograficznej pozostawia wiele do życzenia.

W literaturze poświęconej metodyce badań socjologicznych dość powszechne jest twierdzenie, że większość błędów obserwacji ankietowych przypisać należy raczej podmiotowi badania niż jednostce udzielającej informacji². Jakkolwiek badanie zjawisk ekonomicznych stwarza z punktu widzenia poznawczego odmienne problemy metodologiczne i techniczne, podmiot badania posiadać będzie zawsze poważny wpływ na wielkość i kierunki przejawiania się błędów obserwacji. Rozpatrując to zagadnienie z interesującego nas punktu widzenia, wyodrębnić można — obok podstawowego źródła, jaki stanowi zawsze konstrukcja kwestionariusza statystycznego — dwie ząbające się z sobą płaszczyzny powstawania błędów, które wiążą się: 1. z decyzją wyboru techniki obserwacji, 2. ze stosowaniem tych technik w procesie badania statystycznego. Rozmiary tych błędów uzależnione będą od stopnia kwalifikacji fachowej podmiotu badania oraz organów z nim współpracujących.

Prawidłowość podjętych decyzji wyboru właściwych technik obserwacji ankietowych uzależniona jest między innymi od stopnia uprzedniego rozpoznania przedmiotu badania, jednostek, mających udzielić informacji oraz ogólnych warunków i atmosfery, w których przeprowadzone ma być badanie. Można w tym przypadku zaryzykować twierdzenie, że zakres tego poznania pozostanie zawsze w stosunku odwrotnie proporcjonalnym do zakresu wiążących się z tym możliwości powstania błędów obserwacji. Twierdzenie to wysuwamy wbrew nieuzasadnionej opinii, jakoby metoda ankietowa zaliczała się do najłatwiejszych metod badawczych, nie wymagających większego zaangażowania się podmiotu w trakcie samego procesu obserwacji. Tymczasem ankietę stanowi właśnie tę metodę badania, która wymaga szczególnie dobrego przygotowania

¹ Por. S. Waszak, *Zagadnienie techniki statystycznej w literaturze i praktyce statystycznej*, „Przegląd Statystyczny” 1949, nr 1—2, s. 60 i n. Patrz również: F. Klezl-Norberg, *Wirtschaftsstatistik in Theorie und Praxis*, Wiedeń 1947, s. I—VII.

² Por. Praca zbiorowa, *Das Interview. Formen, Technik, Auswertung*, Kolonia 1957, s. 72—73.

organizacyjno-technicznego oraz wielu zabiegów „pielęgnacyjnych” w trakcie samego procesu obserwacji, jeśli ma on przynieść pożądane rezultaty.

Dowiedziane jest, że żadna ze statystycznych metod obserwacji nie jest w stanie dostarczyć zupełnie bezbłędnego materiału empirycznego. Pewne błędy mimo najdalej idącej zapobiegliwości ze strony podmiotu badania będą pojawiały się stale, gdyż nie wszystkie przyczyny znajdują się w sferze jego bezpośredniego oddziaływania. Dotyczy to w równym stopniu obserwacji ankietowej. Byłoby więc niewłaściwe obciążać za błędy związane z techniką obserwacji wyłącznie podmiot badania. Należy zdać sobie z tego sprawę, że każde badanie statystyczne stanowi swego rodzaju akt społeczny, wyrażający się w bezinteresownym udzielaniu przez jednostkę badania żądanych informacji. Nie można pominąć tej okoliczności, że dokonuje się on zawsze w ściśle określonych warunkach naturalnych środowiska oraz społeczno-gospodarczych kraju. Warunki te formują w pewnym stopniu postawę jednostki badania w stosunku do wysuwanego celu dochodzeń, a nade wszystko podmiotu badania. Fakt ten nie pozostaje bez wpływu na prawidłowość procesu poznania.

Możliwości bezpośredniego i pośredniego oddziaływania techniki badań ankietowych na błędy obserwacji są więc wielostronne i praktycznie nieograniczone. W rozważaniach naszych będziemy w stanie zarysować jedynie w sposób szkicowy wpływ tego czynnika na wyniki dochodzeń na przykładzie jednego tylko badania zjawisk gospodarczych. Z tych względów wszelkie związane z tym uogólnienia traktowane być muszą z odpowiednią ostrożnością.

*

Badania nad efektywnością przedsiębiorstw handlowych podjęte zostały z inicjatywy Katedry Statystyki Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Poznaniu, która z braku odpowiedniej podstawy prawnej — wobec obowiązujących wówczas przepisów o tajemnicy państwowej — nie mogła samodzielnie podjąć się tego badania. Okoliczność powyższa zadecydowała o tym, że podmiotem badania występującym wobec zainteresowanych przedsiębiorstw mogły być jedynie terenowe organy administracji gospodarczej. Poważne zainteresowanie problematyką tych dociekań wykazała Wojewódzka Komisja Planowania Gospodarczego w Poznaniu, która w porozumieniu z Wydziałem Handlu przy Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej oraz przy czynnej współpracy Wojewódzkiego Związku Gminnych Spółdzielni w Poznaniu przeprowadziła obserwacje ankietowe za kolejne lata 1953—1957. Analogiczne obserwacje przeprowadzone zostały przez WKPG w Bydgoszczy i w Zielonej Górze.

Podstawę prawną podjęcia badań stanowiła uchwała nr 491/54 Prezydium Rządu z dnia 17 VIII 1954 r. o rozpoczęciu prac przygotowaw-

czych nad Pięcioletnim Planem Rozwoju Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w latach 1955—1960 oraz Zarządzenie Przewodniczącego PKPG nr 106 z dnia 20 VIII 1954 r. upoważniające WKPG do żądania od przedsiębiorstw planowanych centralnie i terenowo dodatkowych materiałów statystycznych. W dalszej fazie dochodzeń badania) te włączone zostały do programu prac Rady Naukowo-Ekonomicznej przy Prezydium WRN w Poznaniu i w Bydgoszczy.

Włączenie tych dociekań do prac przygotowawczych nad wspomnianym planem perspektywicznym spowodowało, że zakres i kierunki podjętego nadania uległy pewnej modyfikacji pod wpływem zamówienia społecznego wysuwanego przez instytucje współpracujące. Wytworzyła się w ten sposób pewna służebność badania wobec aktualnych założeń polityki gospodarczej w obrocie towarowym. Znalazło to między innymi swój wyraz w dążeniu do znalezienia dalszych źródeł długofalowej obniżki kosztów, określenia poziomu i oceny wykorzystania bazy materiałowo-technicznej.

Jako jednostkę badania przyjęto przedsiębiorstwo handlowe na pełnym zewnętrznym rozrachunku gospodarczym, lub zakład handlowy, jeśli działalność jego oparta została na pełnym wewnętrznym rozrachunku gospodarczym³.

W okresie, w którym przeprowadzano obserwację, nie podjęto żadnych środków propagandowych. Obserwację poprzedzały jedynie konferencje informacyjne organizowane przez odnośne WKPG z udziałem przedstawiciela Katedry Statystyki oraz przedstawicieli szczebla wojewódzkiego zainteresowanych central handlowych, którzy zalecenia tych

³ Objęcie badaniem wyłącznie przedsiębiorstw działających na pełnym rozrachunku gospodarczym, obok założeń metodologicznych badania, powodowane było również względami praktycznymi. Przedsiębiorstwa te posiadają odpowiednio rozbudowaną ewidencję zjawisk gospodarczych (szczególnie w odniesieniu do kosztów obrotu towarowego) oraz ewidencję sumaryczną. Wyłączone zostały z badania wszystkie te jednostki, które pozbawione zostały pełnej samodzielności gospodarczej. Ujęte one zostały jako jednostki składowe badanych przedsiębiorstw.

W handlu wiejskim jednostka badania nie pokrywa się z jednostką obserwacji (udzielającą informacji), co wynika z wielokierunkowości działalności gospodarczej przedsiębiorstw. Pojęcie jednostki badania posiada węższy zakres i odnosi się wyłącznie do działalności handlowej (zaopatrzenia i zbytu), pomijając pozostałe „nie-handlowe” kierunki działalności. W ten sposób jednostka badania w handlu wiejskim — w przeciwieństwie do przedsiębiorstw handlu państwowego o jednolitych funkcjach działalności — odnosi się tylko do ściśle określonego wycinka działalności przedsiębiorstwa. Ponadto należy zaznaczyć, że pojęcie jednostki badania nie pokrywa się w pełni z przyjętymi jednostkami opracowania (przedsiębiorstwo, magazyn hurtowy, sklep detaliczny).

konferencji zobowiązani byli przekazać podległym przedsiębiorstwom terenowym. Terminy obserwacji ankietowej były dobierane w ten sposób, by stworzyć jak najbardziej obiektywne warunki dla prawidłowego wypełnienia kwestionariusza, a więc, by okres przeznaczony na ten cel zbiegał się z najmniejszym natężeniem prac związanych z opracowaniem planów oraz zamknięć rachunkowych (bilansowych) przedsiębiorstwa⁴. Przygotowane przez Katedrę Statystyki do ekspedycji kwestionariusze rozsyłane były przez WKPG do jednostek obserwacji, które zobowiązane były w oznaczonym terminie przekazać wypełnione kwestionariusze do jednostki hierarchicznie wyższej, te z kolei po przeprowadzeniu formalnej kontroli prawdziwości przedstawionego materiału źródłowego przekazywały je do WKPG. Materiały te były przyjmowane następnie protokolarnie przez Katedrę Statystyki do opracowania.

Kontrola techniczna i logiczna zebranego materiału w celu zachowania jednolitości rozstrzygnięć przebiegała na podstawie odpowiednio opracowanych instrukcji metodycznych. Ujawnione w trakcie kontroli błędy rachunkowe były korygowane we własnym zakresie, wyjaśniane z jednostką nadrzędną lub też drogą korespondencyjną bezpośrednio z jednostką obserwacji. W wyjątkowych tylko przypadkach, ze względu na bardzo liczną zbiorowość oraz ograniczone środki finansowe, korzystano z wyjazdów do odnośnych przedsiębiorstw terenowych⁵.

Zjawiska składające się na efektywność przedsiębiorstw handlowych ujęto w kwestionariuszu w wielkościach absolutnych w taki sposób, w jaki zostały one ewidencyjnie uchwycone w przedsiębiorstwie. Przeważnie w swej „surowej” postaci nie nadawały się one bezpośrednio do opracowań analitycznych. Powodowało to konieczność przerzucenia wszystkich czynności związanych z opracowaniem statystycznym na podmiot badania. Opracowanie statystyczne tak obszernego materiału empirycz-

⁴ Terminy wysyłki i zwrotu kwestionariuszy statystycznych Katedra Statystyki WSE w Poznaniu uzgadniała z zainteresowanymi zarządami wojewódzkimi. Czasokres przeznaczony na wypełnienie kwestionariusza wahał się w poszczególnych latach w granicach dwóch do czterech tygodni.

⁵ O możliwości delegowania pracowników Katedry celem przeprowadzenia dalszych uzupełnień powiadomiono w każdym piśmie przewodnim dyrektora przedsiębiorstwa. Z uprawnień tych korzystano jednak rzadko. Wszelkie niezgodności w materiale źródłowym konfrontowano z jednostką szczebla wojewódzkiego (powiatowego). Szeroko korzystano natomiast z korespondencyjnej formy uzupełnień, zwracając się o udzielenie dodatkowych wyjaśnień do zainteresowanych przedsiębiorstw. W ten sposób podstawową formą zbierania materiałów była wyłącznie forma obserwacji pośredniej.

nego uległo z konieczności poważnemu opóźnieniu. Złożyły się na to m. in. następujące czynniki: a) niedoskonałość i niedostateczność zastosowanych środków techniki statystycznej, b) nieterminowy wpływ kwestionariuszy, co uniemożliwiało dokonanie we właściwym czasie zakończenia odpowiednich faz opracowań, a tym samym opracowań syntetycznych, c) poszukiwawczy charakter badań, wymagający przyjęcia równocześnie do analizy paru wariantów rozwiązań metodycznych.

Ogólny obraz zastosowanej metody i techniki obserwacji byłby niepełny, gdyby pominięte zostały warunki oraz ogólna atmosfera, w których przeprowadzone zostało badanie. Wyodrębnić tu można warunki o charakterze obiektywnym i subiektywnym. Wśród warunków pierwszej grupy na wyróżnienie zasługuje:

1. Atmosfera obawy i niepewności, czy udzielane przez jednostkę obserwacji informacje nie narażą ją na nieprzyjemności, która wytworzyła się na podłożu obowiązujących aktów normatywnych o tajemnicy państwowej.

2. Brak precedensu w przeprowadzeniu na szerszą skalę badań naukowych w obrocie towarowym, przy jednoczesnym przeciążeniu przedsiębiorstw nadmierną sprawozdawczością okresową i jednorazową dla różnych doraźnych potrzeb jednostek centralnych, wywoływał atmosferę obojętności i niedoceniań ogólnopoznawczych celów przyświecających badaniu. W rezultacie badanie traktowano jako jedno z wielu podejmowanych przedsięwzięć o charakterze administracyjnym.

3. Psychoza bierności i braku wiary w skuteczność przeprowadzania badań naukowych, posiadającą swą genezę w centralizacji decyzji, przy której jednostka nadrzędna zastrzegła sobie prawo do decydowania o drobnych szczegółach bieżącej działalności przedsiębiorstwa, co przyczyniło się do systematycznego zaniku wszelkiej samodzielnej myśli u kierownictwa jednostek gospodarczych.

4. Powszechny brak zaufania do „wytworzonego” materiału liczbowego będącego w zasięgu jednostki badania. Posiada ono uzasadnienie w niedoskonałości i braku precyzji planowania obrotu towarowego oraz małej dokładności obserwacji zjawisk gospodarczych, co wywoływało brak zaufania do liczb planu i własnych liczb sprawozdawczych. Okoliczność ta wpływała na przywiązywanie małej wagi do precyzyjnego określania zjawisk gospodarczych⁶.

⁶ Oparto na spostrzeżeniach własnych autora zebranych w trakcie badań monograficznych nad efektywnością przedsiębiorstw handlowych oraz obserwacjach

Stosunek liczby przedsiębiorstw objętych badaniem do liczby przedsiębiorstw które
dokonały zwrotu kwestionariusza

Wyszczególnienie	Liczba przedsiębiorstw, które w roku:												
	1953		1954		1955		1956		1957		zostały zbadane	%	
	zostały zbadane	nade- słaly kwesto- nariusz %1	zostały zbadane	nade- słaly kwe- stiona- riusz	zostały zbadane	nade- słaly kwe- stiona- riusz	zostały zbadane	nade- słaly kwe- stiona- riusz	zostały zbadane	nade- słaly kwe- stiona- riusz			
Ogółem	805	86,1	825	678	82,2	836	699	860	711	82,7	827	715	86,9
Handel detaliczny miejski ²	649	86,7	671	557	83,0	681	569	704	583	82,8	680	590	86,8
w tym: MHD	41	92,7	42	35	83,3	52	46	59	52	88,1	64	55	85,9
ZSS	76	69	91	78	85,7	91	75	92	75	82,4	92	78	84,8
wiejski ³	495	87,1	494	418	84,6	491	406	502	406	80,9	472	410	86,9
Handel hurtowy miejski ²	156	83,3	154	121	78,6	155	130	156	129	82,7	147	125	85,0
wiejski ⁴	95	84,2	90	71	78,9	89	74	89	74	83,1	82	71	86,6
	61	82,0	64	50	78,1	66	56	67	55	82,1	65	54	83,1
województwo bydgoskie													
Handel detaliczny miejski	59	93,2	61	49	80,3	66	51	73	64	87,7	70	66	94,3
w tym: MHD	14	92,9	14	13	92,9	14	14	17	17	100,0	17	14	82,4
ZSS	32	31	32	26	81,3	31	20	31	20	64,5	31	23	74,2
wiejski	175	96,6	175	173	98,9	170	167	170	167	98,2	173	171	98,8
Handel hurtowy miejski	28	82,1	25	20	80,0	28	26	28	26	92,9	25	24	96,0
wiejski	19	78,9	19	19	100,0	21	18	21	18	85,7	21	20	95,2

województwo poznańskie

Handel detaliczny	61	55	90,2	81	73	90,1	89	81	91,0	94	82	87,2	99	86	86,9
miejski	19	19	100,0	21	19	90,5	31	26	83,9	35	29	82,9	37	35	94,6
w tym: MHD	27	26	96,3	42	42	100,0	42	39	92,9	42	39	92,9	42	38	90,5
ZSS	218	213	97,7	218	208	95,4	221	210	95,0	222	210	94,6	217	216	99,5
wiejski															
Handel hurtowy	39	37	94,9	39	36	92,3	36	31	86,1	36	31	86,1	34	31	91,2
miejski	26	25	96,2	27	22	81,5	27	27	100,0	29	27	93,1	29	29	100,0
wiejski															

województwo zielonogórskie

Handel detaliczny	34	22	64,7	35	17	48,6	35	31	88,6	35	31	88,6	39	28	71,8
miejski	8	6	75,0	7	3	42,9	7	6	85,7	7	6	85,7	10	6	60,0
w tym: MHD	17	12	70,6	17	10	58,8	18	16	88,9	18	16	88,9	19	17	89,5
ZSS	102	49	48,0	101	37	36,6	100	29	29,0	90	29	32,2	82	23	28,0
wiejski															
Handel hurtowy	24	20	83,3	26	15	57,7	25	17	68,0	25	17	68,0	23	16	69,6
miejski	16	10	62,5	18	9	50,0	18	11	61,1	17	10	58,8	15	5	33,3
wiejski															

¹ Procent obliczono w stosunku do liczby przedsiębiorstw zbadanych oraz liczby przedsiębiorstw, które dokonały zwrotu kwestionariusza.

² Łącznie z przedsiębiorstwami podległymi i nadzorowanymi przez Ministerstwo Handlu Wewnętrznego oraz inne resorty.

³ Obejmuje Spółdzielnie Zaopatrzenia i zbytu Zrzeszonego w Centrali Rolniczej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska”.

⁴ Obejmuje hurtownie powiatowych oraz wojewódzkich związków gminnych spółdzielni CRS „Samopomoc Chłopska”.

Przytoczone okoliczności składały się na ogólną atmosferę, która towarzyszyła każdemu podejmowanemu w tym okresie dociekanium w dziedzinie zjawisk społeczno-gospodarczych. Tworzyły one obiektywne warunki dla obserwacji statystycznych. Podmiot badania nie posiadał na nie praktycznie żadnego wpływu. Warunki subiektywne natomiast można by ująć następująco:

1. Niepopularność wśród jednostek obserwacji przyjętych oficjalnie założeń programowych, badania postulujących określenie źródeł dalszej obniżki i tak kształtujących się — zdaniem przedsiębiorstw — na bardzo niskim poziomie kosztów obrotu towarowego.

2. Podejrzliwość wobec podmiotu badania reprezentującego terenową władzę gospodarczą oraz jednostek z nim współpracujących, że udzielone w sposób obiektywny informacje wykorzystane zostaną nie dla celów naukowych, lecz na niekorzyść zainteresowanych przedsiębiorstw.

3. Długofalowość badania przy jednoczesnym braku widocznych do-
 rządnym rezultatów, które stanowić mogłyby pewne wymierne korzyści dla badanych przedsiębiorstw i zachęcały je do bardziej czynnego współdziałania w przeprowadzeniu tych dociekań, stwarzając poczucie współodpowiedzialności za prawidłowość jego wyników⁷.

W sumie stwierdzić należy, że omawiane badania nad efektywnością handlu przeprowadzone zostały w wybitnie nie sprzyjającym klimacie.

zawartych w pracach dyplomowych, magisterskich i pisanych na Seminarium Statystyki Handlu przy Katedrze Statystyki WSE w Poznaniu w latach akad. 1951/52—1957/58. Por. S. Wierchostłowski, *Z zagadnień kompleksowej analizy ekonomicznej przedsiębiorstw handlowych*, Rocznik Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Poznaniu, 1956/57, Poznań 1958, s. 26—41.

⁷ Przez okres ponad 5 lat obserwacji przedsiębiorstwo nie posiadało żadnych bezpośrednich korzyści z przeprowadzonych badań. Wyrażało się to z jednej strony w braku publikacji tymczasowych wyników badań, jako najbardziej widocznych rezultatów podjętych dochodzeń, co stanowi właśnie tak bardzo charakterystyczną cechą dla badań instytutów badawczych w krajach kapitalistycznych. Z drugiej strony uzewnętrzniało się to w braku zrealizowania wysuwanych przez przedsiębiorstwa szeregu dezyderatów wysuwanych pod adresem lokalnych i centralnych władz gospodarczych dotyczących przeważnie zagadnień organizacyjno-technicznych, w mniejszym stopniu zagadnień ekonomicznych. Można by wymienić jedynie korzyści pośrednie. Przejawiały się one między innymi w konieczności uporządkowania posiadanego przez przedsiębiorstwa materiału źródłowego i zyskania nowego spojrzenia na jego działalność. Należy tu podkreślić przede wszystkim bardzo refleksyjny wpływ badań na kierownictwo przedsiębiorstwa. Pytania kwestionariusza zwracały uwagę na szereg kwestii, które w toku jego normalnej działalności zostałyby przez kierownictwo niedostrzeżone, zmuszające je do zastanowienia się nad szeregiem nowych dla niej problemów. Wyrażało się to dość powszechną tendencją do kolekcjonowania odpisów kwestionariuszy i posługiwania się ich treścią przy opracowywaniu analiz ekonomicznych dla innych instytucji.

Technika obserwacji zastosowanej metody badań wyrażona została przy pomocy następujących cech: imienności, obligatoryjności, pośredniości i okresowości (ciągłości) dochodzeń. Rozpatrzmy zatem, jak dalece przyjęty wariant metody i techniki badań ankietowych pozwolił na zabezpieczenie reprezentatywności oraz wiarygodności zebranego materiału.

Pewien pogląd na pierwszy z poruszonych problemów daje zestawienie, ilustrujące stosunek przedsiębiorstw, które zwróciły kwestionariusze do przedsiębiorstw objętych badaniem. Nie trudno zorientować się, że liczba uzyskanych w kolejnych latach zwrotów kwestionariuszy — w porównaniu z tradycyjnymi, badaniami ankietowymi — jest stosunkowo wysoka. Ulega ona znacznemu zróżnicowaniu w zależności od szczebla aparatu handlu i środowiska jego działalności.

Rozpatrując to zagadnienie w przekroju przestrzenno-dynamicznym, zauważyć można, że stosunek zwrotów do ilości jednostek obserwacji ulega w większym stopniu zróżnicowaniu pod względem terytorialnym niż czasowym. Z punktu widzenia ilości zwrotów zarysowują się dwie wyraźne grupy. Pierwszą tworzy zbiorowość przedsiębiorstw województwa poznańskiego i bydgoskiego, drugą województwa zielonogórskiego. W obrębie grupy pierwszej najlepiej przedstawia się to zagadnienie w województwie poznańskim, gdzie stosunek procentowy wpływu kwestionariuszy jest największy. Zasadniczy kontrast pod tym względem stanowi województwo zielonogórskie. Liczba nadesłanych kwestionariuszy, szczególnie w odniesieniu do handlu wiejskiego, kształtuje się tu znacznie poniżej ogólnego procentu zwrotów zbiorowości.

Opierając się na przytoczonych liczbach można by domniemywać, że tak wysoki procent zwrotów uzyskany został przede wszystkim dzięki zasadzie obligatoryjności odpowiedzi. W rzeczywistości zasada ta posiadała charakter bardziej nominalny niż faktyczny. Potwierdza to termin zwrotu kwestionariuszy. Znamiennym zjawiskiem jest, iż w ciągu miesiąca — licząc od wyznaczonego terminu nadesłania kwestionariusza — liczba zwrotów waha się w granicach od $\frac{1}{5}$ do $\frac{1}{3}$ liczby badanych przedsiębiorstw. Wpływ pozostałych kwestionariuszy rozkłada się na dalszy okres czasu, który w pierwszych latach obserwacji przedłuża się do zupełnie nieuzasadnionych granic (szczególnie w województwie bydgoskim i zielonogórskim). Ten anormalnie długi okres zwrotu kwestionariuszy świadczy, iż zasada obligatoryjności praktycznie nie miała miejsca. Stosunek odnośnych WKPG do badanych jednostek posiadał raczej charakter postulatywny⁸, co wypływało z podłoża ówczesnej sytu-

⁸ Przyjęto trójstopniowy system ponagleń: 1. pismo WKPG z przypomnieniem, 2. pismo WKPG lub WZGS z przesłaniem dodatkowego kwestionariusza wraz

acji organizacyjno-prawnej terenowych komisji planowania gospodarczego⁹.

Nasuwa się w związku z tym pytanie: czy skorzystanie przez podmiot badania w całej rozciągłości z zasady obligatoryjności dochodzeń przyczynić się mogło do zasadniczej zmiany sytuacji? Zdaje się nie podlegać dyskusji, iż uzyskano by tu lepsze rezultaty ilościowe, które przyczyniłyby się niewątpliwie znacznie do skrócenia cyklu zwrotu kwestionariuszy. Nie wydaje się jednak, by można zabezpieczyć w ten sposób zupełną kompletność materiału empirycznego. Przyczyny nienadesłania kwestionariuszy wyrastały bowiem tak na podłożu obiektywnym, jak i subiektywnym¹⁰. Prowadzone w tym kierunku szczegółowe studia wykazały znaczną przewagę czynników obiektywnych, nie stwarzających sprzyjających warunków dla zbierania informacji. Ścisłe przestrzeganie zasady obligatoryjności przyniosłoby w odniesieniu do tej grupy przedsiębiorstw niewielkie korzyści¹¹. Pozostaje jednak zagadnieniem otwartym, jak dalece takie postępowanie wpłynąć mogłoby na przed-

z instrukcją, 3. różne formy — ponaglenie telefoniczne (WKPG Bydgoszcz, Zielona Góra), bezpośrednie interwencje u kierownictwa jednostek nadrzędnych, szczebla wojewódzkiego (WKPG Poznań i Bydgoszcz).

⁹ Nacisk administracyjny mógł być przez WKPG stosowany z większym powodzeniem wobec organizacji handlowych planowanych terenowo, niż planowanych centralnie oraz wobec wiejskiego handlu spółdzielczego, który posiadał formalnie pewną autonomię. Zgodnie z przysługującymi WKPG uprawnieniami w związku z opracowaniem założeń do planu perspektywicznego na lata 1955—1960, nacisk ten w odniesieniu do wszystkich jednostek w obserwacji za lata 1953—1954 był częściściej stosowany niż w okresach późniejszych. W handlu wiejskim nacisk administracyjny stosowany był również w sposób pośredni przez zainteresowane wojewódzkie związki gminnych spółdzielni, które tylko w sporadycznych przypadkach uciekały się do zagrożeń stosowania sankcji dyscyplinarnych.

¹⁰ Pierwszą z nich tworzą wszelkie poczynania o charakterze organizacyjnym wywołane specjalizacją przedsiębiorstw (MHD), rejonizacją handlu wiejskiego i miejskiego (w wyniku których nastąpiło wzajemne przekazanie przedsiębiorstw między ZSS „Społem” a CRS „Samopomoc Chłopska”), reorganizacją znacznej liczby spółdzielni oraz powiatowych związków gminnych spółdzielni wskutek zmian podziału administracyjnego kraju (1 I 1956 r.), akcją scalania spółdzielni oraz powiatowych związków „Samopomoc Chłopska” z powodu małego zaplecza, nierentownej gospodarki, trudności kadrowych i innych przyczyn, które szczególnie intensywny wyraz posiadały w województwie zielonogórskim. Drugą grupę tworzy konstelacja różnych warunków wewnętrznych przedsiębiorstwa o charakterze subiektywnym, do których zaliczyć należy między innymi: złą organizację pracy komórek funkcjonalnych (niekompletność dokumentacji), okresowa nieobecność odpowiedzialnego pracownika za wypełnienie kwestionariusza, płynność zatrudnienia, zła wola i brak zrozumienia, względnie fałszywe interpretowanie celu badania przez kierownictwo niektórych przedsiębiorstw itp.

¹¹ Jeżeli na przeszkodzie zwrotu kwestionariusza stały wyłącznie okoliczności o charakterze obiektywnym, można bez popełnienia większego błędu postąpić z tymi przedsiębiorstwami tak, jak z przypadkami krańcowymi „nietypowymi”, którym

siębiorstwa, w których na przeszkodzie zwrotu kwestionariuszy stały wyłącznie okoliczności o charakterze subiektywnym. Można by tu wyprowadzić szereg hipotez. Okazą się one mniej lub więcej prawdziwe w zależności od tego, jakie przesłanki zdecydowały o uchyleniu się od udzielenia deklaracji statystycznej. Weźmy przykładowo niektóre z nich: a) zła gospodarka przedsiębiorstwa, b) niekompletna, nieuporządkowana błędna dokumentacja, c) niezrozumienie celu dochodzenia, d) drażliwość niektórych pytań przy jednoczesnym braku zaufania do podmiotu badania, e) zła wola i lekceważący stosunek do badania. Zastanówmy się z kolei, jakie konsekwencje natury poznawczej mogłoby spowodować zastosowanie nacisku administracyjnego przy przyjęciu różnych alternatyw. Przytoczone argumenty w punkcie a) i b) posiadają wspólne podłoże. Im gorsza gospodarka przedsiębiorstwa, tym gorsza dokumentacja. Można przyjąć tezę, że dobra dokumentacja jest wprost współzależna z dobrymi wynikami przedsiębiorstwa. Uważać można wobec tego, że wyniki tych przedsiębiorstw są „nietypowe” dla populacji całkowitej. W tym przypadku obligatoryjność odpowiedzi przyczyniłaby się do zwiększenia reprezentatywności wyników badań. Bardziej wątpliwe korzyści otrzymanilibyśmy przy rozważeniu dalszych alternatyw (w szczególności d i e). Ścisłe przestrzeganie tej zasady okazać by się mogło nieco zawodnym środkiem. Przedsiębiorstwa, które unikają w sposób celowy odpowiedzi, z reguły nie są „typowymi” jednostkami zbiorowości. Niewątpliwe polepszenie „ilościowej” strony reprezentatywności okupione będzie zawsze mniejszym lub większym naruszeniem zupełności opisu oraz jego wiarygodności. Teza ta znajduje swe częściowe potwierdzenie w wynikach przeprowadzonej kontroli materiału.

Sam fakt zwrotu kwestionariusza nie świadczy o kompletności materiału, gdyż zainteresowane jednostki nie zawsze udzielały odpowiedzi na wszystkie zawarte w nim pytania. Przeprowadzona z tego punktu widzenia kontrola materiału wykazała, że największy odsetek odpowiedzi uzyskano w odniesieniu do pytań obiektywnych, natomiast przeciętnie niski, o wielkiej dyspersji nieudzielonych odpowiedzi, na pytania o charakterze subiektywnym. W grupie pytań obiektywnych stosunkowo najlepiej przedstawia się sprawa opisu liczbowego (zestawienia tabelaryczne), nieco gorzej werbalnego. Najbardziej zupełny okazał się materiał zawarty w tablicach II i III części kwestionariusza. W odniesieniu

w spełnieniu ich społecznego obowiązku udzielenia deklaracji statystycznej stanęły na drodze wypadki losowe (powódź, klęski społeczne itp.). Zakładając, że gdyby przedsiębiorstwa te udzieliły odpowiedzi, to i tak ostateczny wynik byłby negatywny, gdyż uzyskany materiał z wyżej wymienionych przyczyn nie mógłby być wykorzystany. Można by wobec tego uważać, iż samo wyłączenie się tych przedsiębiorstw z badania oraz udzielenia zupełnych odpowiedzi nastąpiło w sposób losowy.

do opisu liczbowego występuje dwojakiemu rodzajowi niekompletność: wynikająca z niewypełnienia danej tablicy lub braku opisanego w niej odpowiedniej cechy (wariantu cechy). Mniej korzystnie przedstawia się zagadnienie opisu słownego. Charakterystyczne jest, że procent odpowiedzi na pytania opisujące bezpośrednio jednostkę obserwacji jest wyższy (90—95%), niż pytań odnoszących się do środowiska jej działalności (70—85%), a więc tych cech, na które nie posiadały one pokrycia we własnej dokumentacji. Zarysowujące się wyraźnie różnice w odniesieniu do pytań subiektywnych posiadają swe uzasadnienie w tym, że: a) pytania te skomasowane zostały w zasadzie w jednej części kwestionariusza (część IV), b) tworzyły w każdej wersji kwestionariusza pewne autonomiczne grupy tematyczne, c) udzielenie na nie odpowiedzi wymagało osobistego zaangażowania się kierownictwa danego przedsiębiorstwa. Okoliczności te powodowały, że niektóre przedsiębiorstwa albo w ogóle tej części kwestionariusza nie wypełniały, lub też udzieliły odpowiedzi częściowych na niektóre tylko pytania. W tym ostatnim przypadku występuje tutaj rzucająca się w oczy zależność między ilością udzielonych odpowiedzi na pytania a ich treścią. Najbardziej zupełne są odpowiedzi na pytania o tematyce potrzeb kierownictwa (braków powierzchni magazynowej, technicznego wyposażenia sieci itp.) oraz możliwości jego dalszego rozwoju. Najniższy odsetek wykazują pytania dotyczące źródeł dalszej obniżki kosztów, przyczyn złej działalności gospodarczej oraz pytania zawierające elementy oceny pracy jednostki nadrzędnej.

Charakterystyczną cechą wspólną dla pytań obiektywnych i subiektywnych jest dość wyraźnie występująca zależność między długością cyklu zwrotu kwestionariusza a zupełnością odpowiedzi. Im dłuższy okazał się cykl zwrotu kwestionariusza, tym większy odsetek pustych tablic oraz nieudzielonych odpowiedzi, który obciążał szczególnie silnie pytania subiektywne. Tendencja ta zarysowuje się dość wyraźnie również w odniesieniu do tej grupy przedsiębiorstw, w stosunku do których przy egzekwowaniu kwestionariusza stosowano pewne formy nacisku administracyjnego.

Z przytoczonych faktów wynika, że zasada obligatoryjności nie może stanowić jedyne panaceum dla zapewnienia reprezentatywności wyników badań ankietowych zjawisk gospodarczych. Zagadnienie to posiada podłoże bardziej złożone.

Przeprowadzona konfrontacja uzyskanego materiału empirycznego z innymi źródłami (ewidencją sumaryczną) dla wzajemnego porównania struktury (ze względu na interesujące nas cechy) zbiorowości przedsiębiorstw, które udzieliły i nie udzieliły odpowiedzi, pozwala określić, że z wyjątkiem przedsiębiorstw państwowego handlu detalicznego oraz handlu wiejskiego w województwie zielonogórskim zwroty kwestiona-

riusza następowały w sposób losowy. Wobec tego przyjąć można jako prawdopodobny wniosek, iż zebrany materiał ankietowy dla pozostałych zbiorowości wykazuje dostateczny stopień reprezentatywności. Rozpatrując kwestię tę z punktu widzenia struktury pytań, nie trudno dojść do wniosku, że warunek losowości można odnieść tylko do odpowiedzi na pytania obiektywne. Natomiast warunek ten zostaje podważony w odniesieniu do odpowiedzi na pytania o charakterze subiektywnym. Udzielenie odpowiedzi na pytanie, jak dalece obciążyć należy za to metodę i technikę obserwacji, byłoby w tym miejscu przedwczesne.

Rozważmy z kolei, w jakim stopniu zachowany został warunek wiarygodności. Ze względu na wielką złożoność tego zagadnienia zajmijmy się tylko tymi nieprawidłowościami, które związane są z przeprowadzeniem obserwacji ankietowej w ścisłym tego słowa znaczeniu.

W zakresie pytań obiektywnych ocena materiałów ankietowych zjawisk gospodarczych obejmuje w zasadzie dwie płaszczyzny (fazy) przeprowadzanych obserwacji. Pierwsza z nich, która określona być może jako obserwacja I^o, przeprowadzona w miejscu i czasie występowania badanych zjawisk i procesów gospodarczych (przedsiębiorstwo), dokonywująca bieżącego ich opisu. Druga natomiast, jako obserwacja II°, oparta na wynikach obserwacji stopnia niższego, posiada charakter obserwacji retrospektywnej. Stanowi ona właśnie przedmiot naszych zainteresowań. W ten sposób zasadnicze pole błędów tworzą nieprawidłowości związane z przenoszeniem informacji opartych na wtórnym materiale statystycznym do kwestionariusza. Przeprowadzona w tym zakresie kontrola materiału nie wykazała żadnych ciekawych spostrzeżeń. Ujawnione błędy posiadają charakter błędów przypadkowych, wywołanych między innymi brakiem słabej znajomości instrukcji metodycznych oraz stosunkowo wielkim zróżnicowaniem poziomu kwalifikacji zawodowych¹². Odrębne, wyraźnie rysujące się pole błędów, którego nasilenie przypada na pierwszy okres obserwacji (1953 i 1954), tworzą nieprawidłowości związane z wykonywaniem działań arytmetycznych dla scharakteryzowania natężenia niektórych zjawisk, które zobowiązane były wykazać przedsiębiorstwa zgodnie z przyjętym schematem pytań kwestionariusza¹³.

¹² Bardziej zróżnicowane co do swego charakteru okazały się błędy działań arytmetycznych. Najczęściej występującym rodzajem błędów w tej grupie były omyłki sumowań, które w pierwszych latach obserwacji przybrały charakter masowy. Stanowią one typowe błędy przenoszenia danych z ewidencji sumarycznej do kwestionariusza. Wynikały one wskutek niedopatrzania, roztargnienia, pośpiechu czy niedbalstwa pracowników wypełniających kwestionariusz. Charakterystyczne jest ich nasilenie w kwestionariuszach dla przedsiębiorstw handlu wiejskiego oraz tych, które zwracane były w późniejszych okresach czasu.

¹³ W formie prostych mierników, za pomocą których zamierzano uzyskać odpowiedzi w postaci przygotowanej lub co najmniej półprzygotowanej (mierniki rotacji,

Ze względu na małą wartość poznawczą tego rodzaju obliczeń w dalszych latach obserwacji pominięto te wszystkie charakterystyki liczbowe, które wymagały jakichkolwiek działań arytmetycznych ze strony badanych przedsiębiorstw¹⁴. Osobne źródło błędów tworzyły informacje odnoszące się do środowiska działalności przedsiębiorstw, które wobec przyjętej zasady jednego źródła nie posiadały pokrycia w dokumentacji własnej. Większość ujawnionych błędów o różnym charakterze posiadała swe podłoże bądź to w niskim stopniu przygotowania zawodowego (zwłaszcza handel wiejski), bądź też z braku jawności życia politycznego (przepisami tajemnicy państwowej objęta została m. in. liczba ludności, powierzchnia zaopatrywanego obszaru itp.). W sumie dla całości pytań obiektywnych na podkreślenie zasługuje dość wyraźnie zarysowująca się różnica między rzetelnością informacji udzielanych na podstawie dokumentacji własnej przedsiębiorstwa oraz innych instytucji terenowych w zakresie ekonomiki rejonu — na niekorzyść tej ostatniej.

Z uwagi na to, iż pytania subiektywne odgrywają w przeprowadzonym badaniu rolę pomocniczą, w przedstawieniu oceny ich wiarygodności skupiać będziemy uwagę na błędach tendencyjnych. Błędy pytań subiektywnych są właśnie typowymi błędami obserwacji ankietowych. Podłoże powstania tych błędów jest z reguły bardziej złożone i skomplikowane niż w odniesieniu do pytań obiektywnych. W rozpatrywanym przypadku o rzetelności udzielonych informacji zadecydowały zasadniczo dwie okoliczności: 1. podmiot obserwacji, 2. ogólna atmosfera towarzysząca obserwacji. Wpłynęły one w poważny sposób na kierunek udzielanych odpowiedzi.

Nie tylko dla samej techniki, ale przede wszystkim wyników obserwacji wielkie znaczenie posiada wybór instytucji, której powierza się występowanie na zewnątrz wobec ankietowanych przedsiębiorstw. Zdaje się w rozpatrywanym przypadku nie podlegać dyskusji fakt, że wybór komisji planowania gospodarczego, jako oficjalnego podmiotu badania oraz terenowych jednostek administracji gospodarczej (wydziałów handlu rad narodowych), jako organów współpracujących, obok poznanych dotychczas korzyści wywołał również wiele ujemnych skutków. Do najważniejszych należy zjawisko braku zaufania i podejrzliwości co do prawdziwości wysuwanych intencji badania. Podmiot badania — w mniemaniu zainteresowanych przedsiębiorstw — nie posiadał dostatecznych warunków dla zachowania tajemnicy statystycznej. U zainteresowanych

współczynniki natężenia: przeciętnej płacy, wydajności pracy, poziomu kosztów obrotu towarowego, marży handlowej itp.).

¹⁴ Wobec częstych błędów, czynności kontrolne poszczególnych działań arytmetycznych zajęły taką samą ilość czasu, jaka była konieczna dla opracowania tych materiałów od podstaw. Stwarzało to więc usprawnienie pracy.

przedsiębiorstw występowała obawa, że każda szczerza odpowiedź zostanie wykorzystana w przyszłości na ich niekorzyść. W tym stanie rzeczy uzyskane odpowiedzi na szereg pytań obarczone były błędem systematycznym. Dla przykładu, odpowiedzi na pytania dotyczące wykorzystania bazy materiałowo-technicznej, jak na przykład powierzchni magazynowej w przedsiębiorstwach hurtowych, obciążone były błędem jednokierunkowym, wyrażającym się o wiele wyższym stopniem wykorzystania lub niedoborem powierzchni składowej magazynu niż w rzeczywistości miało to miejsce w danym roku ankietowanym¹⁵. W podobnym kierunku układają się odpowiedzi na pytania dotyczące realności planu oraz określenia źródeł dalszej obniżki kosztów. Chociaż informacje dotyczące realności planu kosztów mimo szeregu zastrzeżeń wniosły wiele cennych spostrzeżeń, to informacje na temat obniżki kosztów stanowią praktycznie materiał bezwartościowy. Osobną grupę pytań subiektywnych obarczonych systematycznym błędem stanowią pytania zawierające oceny i uwagi na temat kształtowania się poszczególnych pozycji kosztów oraz wyników działalności przedsiębiorstw. Abstrahując od ich szablonowości i na ogół wielkiej powierzchowności, posiadają one wyraźnie występującą wspólną cechę — doszukiwania się przyczyn wszelkich niepowodzeń poza przedsiębiorstwem. Dlatego wartość tych wypowiedzi jest w sumie niewielka¹⁶.

Oceniając ogólnie wiarygodność odpowiedzi pytań subiektywnych należy w przeciwstawieniu do pytań obiektywnych podkreślić stosunkowo wielką różnorodność poziomu, co wiąże się ze zróżnicowaniem przygotowania zawodowego pracowników handlu uspołecznionego. Szczegół-

¹⁵ Konfrontacji dokonano na podstawie materiałów będących w posiadaniu jednostek wojewódzkich badanych central handlowych oraz bezpośrednio w wybranych hurtowniach przy współudziale uczestników Seminarium Statystyki Handlu przy Katedrze Statystyki WSE w Poznaniu. Szczegółowa dokumentacja przytoczonych błędów obserwacji przedstawiona zostanie w osobnym cyklu artykułów, poświęconym błędom badań ankietowych.

¹⁶ Podejmowane ze strony Katedry Statystyki wysiłki w kierunku zwiększenia wiarygodności otrzymanego materiału okazały się wobec ogólnie miało sprzyjającej atmosfery, w której przeprowadzona była obserwacja tylko półśrodkiem. Tym bardziej że mogły one posiadać z konieczności charakter środków administracyjnych. Wyrażało się to między innymi w dążności do nadania kwestionariuszowi charakteru dokumentu. Każda wersja kwestionariusza zaopatrzona została w klauzulę „stwierdzam zgodność podanej informacji w kwestionariuszu ze stanem faktycznym” oraz uwierzytelniona podpisami: dyrektora (prezesa), głównego księgowego oraz kierownika działu planowania (wersja — 1953—1956). W kwestionariuszu za 1957 r. w celu zwiększenia odpowiedzialności za udzielone informacje wprowadzono ponadto Obowiązek podpisywania przez poszczególnych kierowników zainteresowanych komórek funkcjonalnych przedsiębiorstwa tablic kwestionariusza. Przyjęcie takiego postępowania mogło posiadać praktyczne znaczenie wyłącznie w odniesieniu do pytań obiektywnych, w o wiele mniejszym stopniu natomiast do pytań

łowe śledzenie przestrzenno-czasowego rozkładu błędów pozwala zaobserwować pewne współzależności z wynikami poprzednich faz kontroli, które w układzie geograficznym wykazują stosunkowo¹ najniższą wiarygodność odpowiedzi na pytania przedsiębiorstw w województwie zielonogórskim oraz w południowo-wschodnich powiatach województwa bydgoskiego i poznańskiego. W układzie czasowym natomiast występuje najniższa wiarygodność dla obu rodzajów pytań w 1953 i 1954 r., która dla pytań subiektywnych ulega polepszeniu w kwestionariuszach za lata 1956 i 1957. Dla uzyskania ogólnego poglądu zagadnienie to rozpatrzeć można również od strony instytucjonalnej. Okaże się wówczas, iż najniższy stopień wiarygodności spośród objętych badaniem organizacji handlowych reprezentuje materiał ankietowy z przedsiębiorstw handlu wiejskiego. W dalszej kolejności występują przedsiębiorstwa państwowego handlu detalicznego i spółdzielczości spożywców zrzeszonych w ZSS „Społem”. Stosunkowo najwyższy stopień wiarygodności przedstawiają uzyskane odpowiedzi z przedsiębiorstw państwowego handlu hurtowego.

*

W świetle przeprowadzonych rozważań ocena zastosowanej metody i techniki obserwacji prowadzi do następujących spostrzeżeń:

1. Metoda ankietowa okazała się prawidłową metodą obserwacji zjawisk i procesów masowych związanych z efektywnością przedsiębiorstw handlowych, z uwagi na możliwość łączenia elementów obiektywnych i subiektywnych.

2. Metoda ankietowa ze względu na pośredni sposób obserwacji w większym stopniu niż jakakolwiek inna metoda badań zjawisk masowych jest uczulona na warunki, w których przeprowadzona jest obserwacja.

3. Przyjęty wariant techniki obserwacji ze względu na niedostateczne przystosowanie do rzeczywistych warunków towarzyszących badaniu nie zabezpieczył w należyty sposób procesu poznania badanych zjawisk.

o treści subiektywnej. Nie ulega wątpliwości, że uzyskiwane informacje również i na te pytania byłyby bardziej ścisłe w rozpatrywanych warunkach obserwacji, gdyby jednostki objęte badaniem widziały w nim bezpośrednie i natychmiastowe korzyści (np. interwencje zmierzające do polepszenia ich działalności itp.), które zapewniłyby przedsiębiorstwu lepszą sytuację na rynku sprzedawcy. Wobec tego, że w warunkach modelu gospodarki scentralizowanej występowały potencjalnie ograniczone możliwości w tym zakresie — z czego ankietowane jednostki zdawały sobie na ogół dobrze sprawę — cel i przedmiot dochodzeń nie stwarzał dla zainteresowanych przedsiębiorstw żadnego naturalnego bodźca zainteresowania. Jeśli ponadto dodamy, że przedsiębiorstwa dostarczające informacji — ze względu na poznane już ogólne warunki towarzyszące obserwacji — praktycznie nie dostrzegały żadnych widocznych efektów ze swej współpracy, otrzymamy pełny obraz warunków towarzyszących obserwacji.

4. Wobec ogólnej nieufności ankietowanych przedsiębiorstw do podmiotu badania, wartość poznawcza wyników badania uległa obniżeniu, co znalazło swój wyraz w podważeniu reprezentatywności oraz wiarygodności odpowiedzi — zwłaszcza na pytania o treści subiektywnej.

Powyższe stwierdzenia prowadzą do wniosku, że jeśli metoda ankietowa typu „faktograficznego” zapewnić ma odpowiednie wyniki pod względem poznawczym, tak w odniesieniu do części obiektywnej, jak subiektywnej, to nie można pominąć podstawowych warunków wiążących się z dochodzeniem ankietowym typu „opiniodawczego”. Wyraża się to mianowicie w zapewnieniu z punktu widzenia techniki obserwacji takich warunków, które stwarzałyby pełne możliwości swobodnego, niczym nie skrępowanego formułowania sądów i opinii ankietowanych. Stawia to postulat pod adresem badacza każdorazowego przystosowania techniki obserwacji ankietowej do konkretnej sytuacji, wyznaczonej przez szeroki zespół różnorodnych czynników.

Na przykładzie przeprowadzonych dociekań można wysunąć tezę, że w badaniach zjawisk ekonomicznych zasada obligatoryjności nie może być stosowana wówczas, gdy podmiotem badania jest instytucja, która z racji spełnianych funkcji pozostaje w stosunku nadrzędności do jednostek badania. Stwarza to bowiem potencjalne niebezpieczeństwo powstawania jednokierunkowych błędów tendencyjnych, które ze względu na swe rozmiary uczynić mogą całość dochodzenia bezprzedmiotowym. Doświadczenia przeprowadzonych badań wykazały jednocześnie, że jeśli metoda ankietowa „typu faktograficznego” spełnić ma tak szerokie funkcje poznawcze, postulowane warunki obserwacji dla części obiektywnej i subiektywnej muszą być traktowane równorzędnie. W przeciwnym przypadku skutki oddziaływania techniki obserwacji będą jednostronne: zwiększenie wartości poznawczej odpowiedzi na pytania o treści subiektywnej odbywać się będzie kosztem odpowiedzi na pytania o charakterze obiektywnym i odwrotnie. Na przykład, przyjęcie zasady imienności i obligatoryjności odpowiedzi dla zapewnienia materiału empirycznego spowodowało w rozpatrywanych warunkach obniżenie wartości poznawczej części opiniodawczej. Chociaż zasada imienności w badaniach tego rodzaju zjawisk gospodarczych nie powinna podlegać dyskusji, to — jak wykazały doświadczenia — stosowanie zasady obligatoryjności — wobec splotu pytań obiektywnych i subiektywnych, stosowane być może tylko do ściśle określonych granic i nie może się przerodzić w przymus administracyjny. Przekroczenie tych granic okazać się może jednoznacznie z obniżeniem wartości poznawczej zebranych materiałów ankietowych.

Dotychczasowe doświadczenia badawcze nasuwają pewne postulaty, których realizacja wydaje się niezbędna dla zabezpieczenia wartości poznawczej wyników dalszej fazy badań ankietowych nad efektywnością przedsiębiorstw handlowych:

1. Zasada obligatoryjności może mieć tylko wówczas miejsce, gdy deklaracja statystyczna ze strony jednostek obserwacji posiadać będzie pełne warunki dla zachowania tajemnicy statystycznej.

2. Podmiotem badań oficjalnie występującym wobec zainteresowanych przedsiębiorstw może być tylko instytucja naukowa, ciesząca się odpowiednio wysokim autorytetem badawczym i powszechnym zaufaniem.

3. Należy dążyć do zastosowania takiego zespołu środków informacyjno-propagandowych, które zorientowałyby zainteresowane przedsiębiorstwa nie tylko o celu dochodzeń, lecz by przede wszystkim nakłoniły je do współdziałania i współodpowiedzialności za przeprowadzone badanie.

4. Nakłada to z kolei obowiązek na podmiot badania zastosowania odpowiednich środków techniki statystycznej, które skróciłyby do niezbędnego minimum okres opracowania i analizy w takim stopniu, by rezultaty tych badań mogły możliwie wcześnie dotrzeć do badanych przedsiębiorstw. Każde badanie ankietowe jest bowiem swego rodzaju zobowiązaniem dwustronnym: ankietowanego — do rzetelnej i terminowej odpowiedzi, przeprowadzającego obserwację — do rzetelnego i celowego ich zużytkowania. W badaniu zjawisk gospodarczych nabiera ono szczególnego znaczenia, tym bardziej jeśli posiada ono charakter długofalowy.

Rozpatrywane wyniki statystycznych badań nad efektywnością przedsiębiorstw handlowych stanowią dostatecznie wymowny przykład współtwórczej roli, jaką odgrywa technika obserwacji w procesie badania ankietowego zjawisk ekonomicznych. Spełnia ona nie mniej ważną rolę jak w przypadku „klasycznych” badań opinii publicznej. Rola techniki obserwacji nie może być więc ze względu na przedmiot badania traktowana w sposób drugorzędny, gdyż właśnie ona decyduje o tym, czy właściwości teoriopoznawcze tej metody zostaną w odpowiedni sposób wykorzystane. Wartość poznawcza wyników badań ankietowych uzależniona będzie więc w poważnym stopniu od „sprawności” przyjętej techniki obserwacji.